

Ábrahám Imre

Pannonhalma nyugati előterének képe 9–13. századi helynevekben

A pannonhalmi bencés apátságnak és székhelyének, Pannonhalma városnak a környékét tételesen eddig két jeles huszadik századi tanulmány vizsgálta: LOVAS ELEMÉR bencés kutatóé (1937) és a SZŐNYI ESZTER–TOMKA PÉTER szerzőpárosé (1996). Térben és időben kiterjedtebb, ill. hozzájuk képest eltolódott LENGYEL A

LFRÉD érdeklődése (1944), írása mégis ide veendő, mert az érintett települések az első magyar századokból valók, legtöbbjük telephelye pedig Pannonhalma környéke volt, hiszen helységek és nevek ebben az időben itt érték egymást a legsűrűbben.

Magam sem először foglalkozom a témával. Elsőként a terület egészének mai, kisebb részben történeti neveit tekintetem át (1983), majd három helység monografikus feldolgozására vállalkoztam (1991, 2001, 2004).

Egyértelmű, hogy a tanulmányírók a hely önmagában való fontossága és a magyar történelemben betöltött szerepe miatt vállalkoznak a feladatra. De föltehetőleg munkál bennük az a szándék is, hogy feltárják a fontosság és a szerep múltbeli hátterét, gyökereit. (Megjegyzendő, hogy a tanulmányok ketteje a környéket az apátságra való tekintettel kutatja, nekünk azonban a vizsgált korra vagy legalább egyik részére vonatkozóan Pannonhalma jelentheti az alatta elterülő, ma ugyanezen nevet viselő várost is, hiszen történészeink: GYÖRFFY GYÖRGY (1987) és HERÉNYI ISTVÁN (1996) az általuk föltételezett várat [udvarházat, palotát], tehát a jellegzetes építményt éppen hogy a város területére teszik.)

A korábbi kutatók régészeti leletekre vagy levéltári adatokra építve tárják föl a térség múltját. Elért eredményeik nyomában jelen sorok a közkeletű névtani vizsgálódások hozadékait használják föl, kiegészítve őket a saját, többnyire már publikált megállapításaival. Az alapul szolgáló bizonyító anyag eltérése indokolja az időhatárokból való eltérést is. A mi terminusaink abból adódnak, hogy első fennmaradt helyneveink 9. századiak, ugyanakkor a 13. század utániakból már egy más kép bontakozik ki.

Némileg különbözik a kutatott térség is: Győr megye vagy Pannonhalma környéke helyett magam annak csak egy szeletét, a nyugati előteret térképezem föl. Egyrészt, mivel a környéken belül is az itt folydogáló ér/patak, a *Pánzsa* : *Pándzsa* mentén találkozunk a korban szereplő nevek legtöbbjével, másrészt, mert ezeknek a helyeknek-neveknek van több szerepük a kép kialakításában.

Az előtérnek tekintett térség bemutatására térve szükséges megvonnunk a földrajzi határokat. Ezek É-n *Káptalannyúl* (Nyúl község valamikori középső falurésze) bel- és külterületének a határa, Ny-on a *Sokorói*-másként *Pannonhalmi-dombság* középső vonulatának Pannonhalmára néző oldala, K-n a szemközti *pannonhalmi vonulat hegylába*, ill. a *Palotai út*, D-n pedig *Ravazd* és *Tarjánpuszta* alsó határvonala. Ezek a vonalak *Nyúl*, *Écs*, *Pannonhalma*, *Ravazd*, *Tarjánpuszta* települések határainak nagyobb részét – mintegy 20–25 km²-nyi területet – ölelik körül.

(Mielőtt tárgyunkra térnénk, hasznosnak tűnik a győri régészek tanulmánya nyomán fölidézni a térség 9. század előtti képét. E szerint az évezred kezdetén az 1–4. században a római *Pannónia* provincia része a táj, jellemző településfajta pedig a *v i l l a r u s t i c a*, melynek nyomai minden mai helység határából előkerültek. A népvándorlás korából a hunokra vall egy gazdag halotti áldozat, és alaposan föltételezhető, hogy több germán nép is megszállt a vidéken. Az *a v a r* birodalom 670 utáni időszakát idézik a nagy pannonhalmi temetők, de elszórt leletek máshonnan is előkerültek.)

1. Az előtér földrajzi képét alapvetően korszakunkban is az elsődlegesen *Sokorónak* (1210: *Sucorou* : PRT. I, 619) nevezett viszonylag kiterjedt dombtság két vonulata és az általuk határolt völgy határozzák meg. A név eleinte közszóként szerepelhetett, amint azt a **sugor* igén alapuló 'domborulás' jelentésárnyalat sugallja (l. TESz.: *zsugorodik*), és egyaránt használhatták a térszíni alakzat egészére és elkülönülő tagjaira (1323: *Galamb sokorou* : H. I, 128 ['szőlős az écsi Gerha-hegy aljában']; 1359: *Erdeusokoro* : CSÁNKI 1897.: 543 ['a Pannonhalma város fölötti hegy szakasza']; 1368: *Sehsokuro* : PRT. VIII, Oklt. 102. ['Kis-hegyaljai rész Nyúlón']).

A vonulatok által kísért széles völgy aljában kígyózik a már említett *Pándzsa*, ez a korábban nagy becsben tartott patakocska, mely *Tarján*nál ered (1237–1240: *ibi in valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannonie, qui cum aliis [fontibus facit] rivulum, et vocatur Pannosa*: PRT. I, Oklt. 185.), és Győr alatt ömlik a Marcalba.

(A pataknev régóta okoz fejtörést a nyelvészeknek: eredetét hosszú időn át illír eredetűnek tartották (FNESz.: *Pándzsa*), de KISS LAJOS újabb esetben szlávnak gondolja (1997: 192) A kérdést egyszerűsítjük, ha a mai nevet a latin *Pannosából* vezetjük le – és így 'szakadozott, töredezett' jelentésűnek vesszük – , mert ily módon könnyebben elfogadható az általános vélekedés, hogy azt az egymást követő népcsoportok örökítették át a magyarba is. [Vö. FNESz.: *ua.* és SZÖNYI–TOMKA i. m. 42.] A latin szó a patak időszakos voltára utalhatna. A „fons sacer” díszítő jelző alapja viszont, az ti. hogy. az itt élők milyen csodás erőt tulajdonítottak a forrásnak, ismeretlen. A *caput Pannonie* (*Pannoniai-forrás*) elnevezés pedig megzavarja a kutatót, mert ezt a nevet ma a ravazdi *Béla-kút* feliratán olvashatja.)

A pannonhalmi bencés birtokok 1240 körüli összeírásából vett fenti idézet a patak tarjáni eredete mellett utal más forrásokra (*aliis fontibus*) is, és bár ezek egyikét (*Béla-kút*) a szöveg további részéből biztosan azonosíthatjuk, értelmezése ennek is vitatott. A történelmileg nem igazolható legendabeli alap helyett, miszerint a tatárok elől menekülő IV. Béla megpihent volna mellette, meggyőzőbb lehet a szláv *bjela* ('fehér' ti. forrás) szó népetimológias alakítására való visszavezetés. Így az elnevezés tanúja lehet a korai szláv-magyar együttélésnek.

A következtetésre alkalmas helynevek többsége az előtérbe települt falvainkat – a ma is meglévőket, valamint a valamikori, de korán elnéptelenedetteket – nevezi meg. A legelsőkkel nyugati forrásokban találkozunk. Hazai kutatásunk ugyan nem operál mindegyikkel, de vannak, akik joggal figyelnek rájuk, hiszen van, amelyik előfordul későbbi magyar anyagban is, mások pedig ott található élőnyelvi adataink sorában. Ezek a

CSÓKA LAJOS és részben LOVAS ELEMÉR, továbbá KISS LAJOS által idézett *Omundesthorf (Omuntesberch)*, *Sabaria (Sicca Sabaria)* és *Szent Villibald egyháza* (CSÓKA: 1969. I, 247-8, LOVAS 1937: 34, 25, KISS 1997: 196, ill. PRT. I, 771). A nevezett helységek, ill. hely a Pannonhalma előtti karéjban egyértelműen lokalizálhatók. A 791-ből, ill. 890 előtről való nevek ketteje Szt. Ámánd és Villibald bajor papra, hittérítőre emlékezik (emlékezhet), és tanúja az itteni avarok és szlávok közt folytatott lekipásztorkodásnak. (Egyes kutatók ebben a században bajor–frank telepeseket is föltételeznek a térségben.)

Szláv neve alapján hozzájuk vehető, bár csak későbből datált a *Perecse* alakká formálódott telep-, majd településnév, mely etimológiája szerint 'folyómellék' jelentésű vagy a mosás igéjére vezethető vissza, és egy *Pándzsa* melletti, északabbra fekvő lakóhelyet jelölt ([1153]: *Priza*, 1221: *Preccha*, [1237–40]: *Preche* : PRT. I, 602, 651, 774). (A második értelmezést támogatja, hogy még a 14. században is éltek itt [rab] mosónók.) A 10. századból, a már magyar világból adatolt helynevünk természetesen nincs, de nyomós érvek alapján idevonhatjuk néhányukat. Így mindjárt a *Pándzsa-forrástól* számított harmadik falut, *Écset*. Ennek esetében a megszállás helye, valamint a helységnév és templomának koraisága föltételezi a fejedelmek korát. A mai községek közül ugyanis egyedül Écs központi magja található közvetlenül a patakparton, U alakú szerkezete pedig a fókuszban lévő templommal a legősibbek közé tartozik. Az elhelyezkedés és a formáció a történeti településföldrajz tanulságai szerint ugyanaz, mint a szlávoknál, őket megelőzően pedig az avaroknál, a magyarok tehát föltehetően az ő helyükre települtek már a 10. században. Szálláshelyük névadója az első birtokos lehetett, akinek neve a mai *öcs* főnévre vezethető vissza. Templomának eredete a 11. századra tehető: elfogadott nézet szerint a Szent István által elrendelt tíz-tíz falut szolgáló istenházák egyike volt. (Écs első okleveles említése viszonylag késői, csak 1171-ből való (1172: *Esu* : PRT. I, 605), aminek okaként felhozható, hogy itt kezdetben pusztán kisebb birtokadományozások történtek, azok is magánosoktól eredtek.)

Legalább az államalapítás után föltűnik további három település: *N y ú l* ([1037] és 1086: *Nuul, Nulu* : PRT. VIII, 225), *T a r j á n* (1086: *Tarian* : uo. 269) és *R a v a z d* ([1093]: *Ruozi* uo. I, 591). Közülük Tarján és Ravazd a *Pándzsa-forrás* utáni első falvak, míg Nyúl az előtér ÉNy-i szegélyén fekszik. Mindhármuk esetében van okunk, hogy akár korábról származtassuk őket is: egyikük az ismert törzs nevét viseli, amazok pedig a határukban jellemzően előforduló állatról neveztettek el. (Nyúl igazolhatóan, mert a királyi településrész-név: *Nyulfyl* 'nyúlüreg' (1348: ~ : PRT. VIII, 368) elliptikus redukciója akar lenni, Ravazd esetében pedig nyitottabb névelemzéssel állítható az állatnévi eredet. Az efféle helységnevek a törzsi meg-, majd széttelepülés, ill. a szolgálonépi-rendszer korai tükrének tekinthetők)

(Ha nem tárgya is vizsgálódásunknak, említést kell tennünk a patakparti településsor további két tagjának vehető szálláshelyről: Pannonhalma, ill. Nyúl őseiről: *Pannoniáról* és *Potyondról*. Előbbi az apátság alatti helység első, alighanem csak hivatalos ügyletekben használt megnevezése (PRT. I, 589), és a rendtörténet. szerint is távolabb volt a monostortól, mint a későbbi. A távolabb ez esetben a *Pándzsához* való közelséget jelenti. A

másik helynév élőnyelvi adat és ma a hozzátartozó *Potyondi-réttel* csak dülönév, de a hagyomány szerint ez a *Pándzsa* melletti földdarab volt Nyúl első telephelye. Koraiságát neve is valószínűsíti: a régi magyar *Poton* szn. – *d* képzős származékával állunk szemben.) (Vö. FNESz.: *Potyond*)

A 10-11. században tehát a *Pándzsa* vonalához kötődve újként vagy újra történő megszállással és a falusodás útját járva létrejönnek az előtér törzshelységei. A jelenségnek jellegzetes kísérői: az itt talált szlávok (avarok) által vagy róluk elnevezett (főleg élőnyelvi nevekből kikövetkeztetett) telephelyek, szórványos lakott helyek vagy a természet élőhelyei. Ilyenek Ravazdon a már tárgyalt *Béla-kúton* kívül az égeresre utaló *Juhanic*; Écsen a tölgyest rejtő régi *Dobec* (káptalani dézsmajegyzék adata) és a hideg oldalt megnevező, népetimológiával alakított *Morzszúka*, de a 'vörös forrás' jelentésű *Rabucha* (vö. GYÖRFFY 566, 586) és a pusztasz. eredetű, Pannonhalmával és Sággal közös területű *Lalka : Lelka*; Nyúlon a *Cseh-hegy*, a 'vízparti lankás'-t jelentő, ugyancsak népetimológiás, Pannonhalmával közös dülönév, a *Leány-kút-völgy*, a *Lalka : Lelka* változatának tekintett *Lila*, az 'erdei tisztás'-ként értelmezhető *Pojt* és a 16. századi dézsmajegyzékekben *Varchó : Varczkó* alakban megjelenő mai *Valickó-domb*.

Úgy tűnik, hogy az előzőek után a 12. század nem az új helységek megjelenésének az ideje: szinkron adattal nem találkozunk az oklevelekben. Vele szemben a 13., annak is főleg az első fele hoz megint virágzást: újonnan alakuló falvakat vagy megosztással-osztódással új hajtást a régebbieken. Közülük *Pannonia* jogutódjának is vehető a monostorhoz közel települt *Alsok* ('Erdőalja'), és talán *Sabaria* utódját láthatjuk a nem sokkal feljebb költözött *Ilokban* ('Újlak'). Róluk a Váradi Regestrum (. FÁBIÁN ILONA 1997: 106), ill. a pápai iratok (PRT. I, 640) adnak hírt 1229-ből, ill. 1216-ból Ravazdtól elhatárolt településrész(ek) ekkor Albeusnál (1237–40) *Chebroazd* („villa Cheb comitis, que alio nomine vocatur *Ruozd*”: PRT. I, 774) és *Pichurd* másként „*villa Cepani*” ('Csépánfalva'): uo. 773) (A kettő akár azonos is lehetett: *Csépán* és a *Picsurdban* esetleg megbújó, 1268-ból ismert *Pythy* egyként az István becenevei.)

Az 1216-os pápai iratokban olvasható, a kolostorhegy É-nak ereszkedő oldalába és annak lábánál települt *Ságról*, erről a három részes faluról valószínűsíthető, hogy birtokosai ugyanarról a hegyről („Sag quod alio nomine dicitur *Hag*” [GYÖRFFY 1987: 622]) nevezték el a saját részüket. Velük és az écsi, valamint pannonhalmi határral érintkezett még *Kysfalu* is (1323: H. I, 128).

LENGYEL ALFRÉD a pusztult falvak sorában Écs és Nyúl közé helyezve említi a talán ide sorolható *Fűzalját* (1518-as adat), és jelentős telephelynek kell vennünk, hisz rét is kötődik a nevéhez, a ma is használt *Incső* néven (1323: GYÖRFFY 1987: 586) ismert écsi és nyúli területet. Végül számításba jöhet az écsi határban, a *Pándzsa* fölötti kicsiny magaslatra emelt *Petkevár*, ez az elővára Pannonhalmának és Győrnek, a rómaiak által is létesített erősség utódja, melynek megépülte a tatárok után lendületet vett várépítések idejére tehető.

A századbeli településburjánzást szembeszökően mutatják a régi falvak ekkori sarjadásai. Megjelenik *Kisravazd* (1359: CSÁNKI 1897: 556), már korábbról is datálhatóként *Nagyécs* (1266: GYÖRFFY 1987: 585) és *Kisécs*

(1322: uo. 586), *Kisnyúl* (13. század közepe: ÁUO II, 5) és (*Nagynyúl* : *Várasnyúl* (1283: *Warasnul* : PRT. VIII, Oklt. 35.), *secunda villa Preche* (1237–40: uo. 775)..

2. A szálláshelyek lakosságáról szólva annak lélekszámát nyilván csak hozzávetőlegesen adhatjuk meg: a rendelkezésre álló adatokra építve a kisebb falvakban/prédiumokban néhány tíz, a nagyobbakban néhány száz ember élt. Jogi helyzetüket illetően mindezek (rab) szolgákra, szabadosokra és jobbágyokra oszlottak; társadalmi állapotukat tekintve pedig királyi vagy apátsági udvarnokok, a győri és más vár népei és egyéb szolgálónépek voltak. Az első és utolsó kategória rendkívül sokféle szolgálatra való kötelezettséget jelentett, sajátos volt a települések 2/3-ában a szőlőművelés, és majdnem ugyanennyiben a lovas jobbágyi szolgálat. Néhány helyen találni szántókat és mesterembereket.

A királyi és magánadományok folytán a térség fő birtokosa, aki birtokolt szinte valamennyi helységben, a pannonhalmi apátság volt, kettőben kapott adományt a bakonybéli. A vegyes birtoklások mellett sajátos az écsi helyzet, ahol sokáig főleg nemesek voltak a kedvezményezettek, és a nyúli, ahol meg a királyi maradványt kivéve kizárólag egyházi kézen voltak a földek.

Megjegyzendő, hogy a lakosság fenti adatai megszorítással értendők: leginkább az időszak utolsó harmadára érvényesek. A kedvezőtlen társadalmi helyzetbe pl. nagyon sokan a szabadok 11. századi alávetése nyomán jutottak, vele összefüggésben lettek egy adott település lakói is. A korábban is szolgasorban élőknek más volt a függése, kötelezettsége. A jelek, a történeti helynevek szerint (ilyenek a már idézett *Nyulfyl*, továbbá *Gereneuteteu* [1323: GYÖRFFY 1987: 586], *Helgymal* [1410: Z. II, 7912.], *Machkaluk* [1323: GYÖRFFY 1987: 586], *Ruohti* [1093, 1216: PRT. I, 591, 640]) a nyúli, écsi és ravazdi várnépek egy része élelem- és ruházatadó volt, ez esetben a nyúl, görény, hermelin, vadmacska és róka prémje, a nyúlnak pedig húsa is volt a rájuk rótt szolgáltatás tárgya. A nyúli *Incső* (< *in* 'szolgarendű személy', 1323: *Entesel* : GYÖRFFY 1987: 586) neve és *Precha* : *Perecse* késői, 1349-es adata az ottani rab mosónőkről jelzik az alávetettség fokát, terhét. A 10. századi szabadokról is tehetünk megjegyzést: KRISTÓ GYULA tétele szerint életmódjuk ekkor még részben a nomád állattartóké, de az élet fenntartásához járul már valamelyes föld- és szőlőművelés is.

3. A térség elsőnek idézett kutatói, továbbá GYÖRFFY GYÖRGY (1987) nem egyeznek a területen átvezető (római) utak számában és nyomvonalában, de a múlt többirányú megközelítése ezen nézetek összehangolását és kiegészítését egyaránt lehetővé teszi. A rómaiakat követő századokból visszatekintve biztosra vehetjük, hogy a Győr–Veszprém közötti fő közlekedési út „*Baráti, Écs, Tarján* és *Pityor* faluk mellett vezetett” (GYÖRFFY 1987: 575), de vele párhuzamosan-összetartóan föltételezhető az *Alsok, Ság, Perecse, Söptér* melletti Győrbe tartó út is. (Ennek ÉK-i irányú elágazása érte el a Palotai utat.) Nem tudni, mikori eredetű a 18. századi térképeken látható, *Pannonhalmáról Lalkán, Kisfalun, Petkeváron, Potyondon, Megyeren* át vezető „*via ad Jaurinum*” (A két út első szakasza akár egyezhetett is, egyik esetben a pannonhalmi vonulat K-i, másikban a Ny-i oldalában futott. Sajátos, hogy Nyúlt egyik útvonal sem érinti: a település az említett áthelyeződés miatt hosszabb ideig bekötőúttal csatlakozott a tőle Ny-ra, ill. K-re elhaladókhöz.)

4. Pannonhalma előtere különös helyzetben volt a kereszténység felvétele dolgában is. Ezt állíthatjuk kezdve azon, hogy nyugati hittérítők már a honfoglalást megelőzően megvetették az alapokat, amelyekkel a megjelenő magyarság is találkozott, és folytatva az egyedi kiváltságon, hogy 996-ban Géza fejedelem ide hívta be a bencéseket a krisztusi hit elterjesztésére.

Szent István ezeket fordította le a gyakorlat nyelvére, amikor megalapította a győri püspökséget, és Écset jelölte ki a környékbeli települések közös templomának a mostani helyén való megépítésére.

Irodalom:

ÁBRAHÁM IMRE 1983. Tájékozódás a Pándzsa völgyére települt négy falu földrajzi neveinek világában. *Pályázat*, 1983. (Kézirat)

ÁBRAHÁM IMRE 1991. Nyúl község nyelvkinccse (Pannonhalmi-dombság).. Budapest.

ÁBRAHÁM IMRE 2001. Pannonhalma város és határa. Áttekintő történeti helyrajz. Pannonhalma.

ÁBRAHÁM IMRE (előkészületben). Écs község múltja. Vizsgálódások a település történeti és nyelvi forrásaiban..

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Bp. 1860–1874.

CSÁNKI DEZSŐ 1897. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest.

CSÓKA J. LAJOS 1969. Szent Benedek fiainak világtörténete I-II. Bp.

FÁBIÁN ILONA 1997. A Váradi Regestrum helynevei. Budapest.

FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. Bp., 1988.

GYÖRFFY GYÖRGY 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Bp.

H. = Hazai okmánytár I-VIII, Győrött [később] Budapest, 1865–1891.

HERÉNYI ISTVÁN 1996. Magyarország nyugati végvidéke 800–1242. Hn.

KISS LAJOS 1997. Pannonia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 187–197.

KRISTÓ GYULA 1999. A 11. század története. Bp.

LENGYEL ALFRÉD 1944. Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében (1000–1711). Győr.

LOVAS ELEMÉR 1937. Pannonhalma környéke az ó- és középkorban. In: *Pannonhalmi Szemle* XII: 24–42.

PRT. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I-XII. Budapest, 1902–1916.

SZÖNYI ESZTER–TOMKA PÉTER 1996. Pannonhalma környékének története a bencések megjelenéséig. In: *Mons Sacer 996–1996*. Pannonhalma, 1996., 38–45.

Zs. = *Zsigmond-kori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér. I-II. Bp. 1951–1958.

Ábrahám Imre